

Grzegorz Pisarski
(Wrocław)

MIĘDZYLESCY STUDENCI NA KRÓLEWSKIM ŚLĄSKIM UNIWERSYTECIE FRYDERYKA WILHELMA WE WROCŁAWIU W LATACH 1829-1921.

Międzyleska młodzież, która ukończyła gimnazjum i uzyskała świadectwa dojrzałości z pozytywnymi ocenami, wybierała zdecydowanie najczęściej Uniwersytet Wrocławski, leżący na wschodnich peryferiach państwa pruskiego. Uniwersytet miał charakter śląskiej uczelni prowincjonalnej. Do jej ukształtowania przyczynił się także fakt, że na tej uczelni studiowała w ogromnej przewadze młodzież z rodzin średniozamożnych i biednych. W połowie XIX w. $\frac{3}{4}$ studiujących na Uniwersytecie pochodziła ze Śląska, a głównie z samego Wrocławia¹. Reszta zaś wywodziła się z Wielkopolski, Pomorza, Prus Wschodnich i właściwych, ale i zdarzali się i studenci zagraniczni jak np. z Anglii, Austrii (a w jej ramach Bukowiny, Chorwacji, Galicji, Siedmiogrodu i Węgier), Japonii, Turcji, Rosji (tu w dużej części dotyczyło to Polaków z terenów ówczesnego zaboru rosyjskiego), Serbii oraz ze Szwajcarii, Szwecji, nawet spoza Atlantyku – z Kanady i USA. Jako osoby pochodzące z bliskiego Polanicy Kłodzka pojawiło się kilku studentów, a niekiedy doktorantów, o polsko brzmiących nazwiskach (Działoszynski/Działoszyński, Kubitzky/Kubicki, Kuntnawitz/Kątnowicz, May/Maj i Maychrzak/Majchrzak). Dla Polaków z Wielkopolski wystarczającą zachętą mogła być przyjazna Polakom atmosfera gimnazjum w Kłodzku, w którym w 1. połowie XX w. zatrudnionych było 12 polskich nauczycieli². Wśród studentów przeważali natomiast ewangelicy. Z punktu widzenia wyznaniowego, w mniejszości występowali po nich katolicy i niewielka ilość żydów. Prawie bez zmian proporcje te utrzymały się do końca XIX w. Do największych liczebnie wydziałów należał Wydział Teologii Ewangelickiej do lat trzydziestych XIX w., szczególnie na ziemi kłodzkiej o silnych tradycjach protestantyzmu, jednak w latach późniejszych sytuacja zmieniała się na korzyść Wydziału Teologii Katolickiej. Po zbudowaniu w latach 1838-1839 szkoły ewangelickiej zaczęła w niej funkcjonować międzywyznaniowa szkoła garnizonowa, w której liczba uczniów wzrosła wtedy z 200 do 275 uczniów, zaś przy ul. Czeskiej działała Ewangelicka Wyższa Szkoła dla Dziewcząt³. Królewskie Gimnazjum Katolickie z Konwiktem (dawnym Kolegium Jezuickim na rogu ob. ul. Ignacego Łukasiewicza, barokowy gmach obecnego

liceum przy ul. Wojska Polskiego, róg ul. Kościelnej 9-10)⁴, dwie prywatne wyższe szkoły wyznaniowe dla dziewcząt (jedna katolicka i jedna ewangelicka), Kupiecka Szkoła Kształcenia Ustawicznego i Zimowa Szkoła Rolnicza uzupełniają obraz bazy oświatowej ówczesnego Kłodzka i ziemi kłodzkiej⁵.

W systemie oświatowym zaś szkoły niezmiennie posiadały charakter wyznaniowy, dzieląc się na ewangelickie i katolickie. Wynikało to z tego, że ludność Kłodzka i okolicy ograniczała się do zaspakajania potrzeb kultu religijnego w kilku świątyniach ewangelickich, katolickich i synagodze, a znadujące się w mieście małe drukarnie drukowały poza tym kościelne książki i kalendarze. Czytania, pisanie i liczenie nauczały przepelnione szkoły ludowe. Pojawiła się w związku z tym częstsza rekrutacja kandydatów również z miejscowości poza Kłodzkiem. Listopad 1897 r. przyniósł przeniesienie do Kłodzka, założonej o trzy lata wcześniej, Zimowej Szkoły Rolniczej z Bystrzycy Kłodzkiej. Miejska Szkoła Podstawowa w Kłodzku z biegiem lat okazała się za ciasna dla ciągle rosnącej liczby uczniów do tego stopnia, że w 1912 r. w jednym budynku wiedze zdobywało aż 537 uczniów. Jednak 13 V 1912 r. zdecydowano o zaciągnięciu pożyczki w wysokości 460 000 marek z kasy prowincji na budowę nowej szkoły, którą uroczyście oddano do użytku 12 I 1915 r. Miała ona 14 klas – po 7 dla dziewcząt i chłopców. W czerwcu 1914 r. dawnemu sierocińcowi nadano status liceum⁶.

Źródła: M. J. Battek, J. Szczepankiewicz-Battek, Słownik nazewnictwa krajoznawczego polsko-niemiecki i niemiecko-polski: Śląsk, Pomorze Zachodnie, Ziemia Lubuska, Warmia i Mazury, wyd. 7 popr., Wrocław 2007 (dalej: Battek); T. Kruszewski, Niemiecko-polski spis ulic, placów i mostów Wrocławia 1873-1997. [Z serii:] Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 1429, wyd. 2 popr. i uzup., Wrocław 1997 (dalej: Kruszewski); S. Rospond, Słownik nazw geograficznych Polski zachodniej i północnej według uchwał Komisji Ustalania Nazw Miejscowych pod przewodnictwem Stanisława Srokowskiego, cz. 2: Niemiecko-polska. Uzupełnienia, Wrocław 1951 (dalej: Rospond); Personal-Bestand der Königlichen Universität zu Breslau, R. [27]: 1880, nr 102 - R. [68]: 1921 (dalej: PB, 101-183); Wrocław, plan miasta, wyd. 2, Wrocław 1981 (dalej: WPM).

Podziękowanie: W tym miejscu autorzy pragną podziękować Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, a zwłaszcza dyrektorowi tej placówki Pani dr Teresie Suleji i Pani mgr Iwonie Domowicz – kierownikowi Czytelni Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu za udostępnienie materiałów źródłowych dotyczących danych osobowych studentów i pracowników uczelni.

1. Zasady opracowania.

Podstawą materiałową w opracowaniu poświęconym obecności studentów z Polanicy-Zdroju na Uniwersytecie Wrocławskim na przełomie XIX i XX stulecia były, drukowane co semestr, „Składy osobowe Królewskiego Uniwersytetu we Wrocławiu”, w ich części B zatytułowanej „Wykaz studiujących” (*Verzeichniß der Studirenden* [lub potem w wersji współczesnej: *Studierenden*]). Niestety pod koniec i wojny światowej pojawiły się komplikacje z zamieszczaniem listy studentów - w PB. 178 za lato 1918 i od 1922 r. już jej nie było. Zdarzało się też i tak, że wykłady odwiedzali słuchacze gościnni, których również jako wolnych słuchaczy odnotowywano w wykazach (*Verzeichnis der Gastzuhörer*). Nazwiska niektórych studentów, a potem doktorantów udawało się ustalić tylko w oparciu o kolekcję, zazwyczaj czterostronicowych, ulotek zapowiadających obronę prac doktorskich. O ile polskiej nazwy miasta Wrocławia używano w minionych wiekach, o tyle historyczna nazwa miasta *Altheide* pozostawałaby jedyną zgodną chronologicznie, a tylko umownie i dla lepszej orientacji da się zastąpić, używaną w XIX w. nazwą polską w odniesieniu do głównego ośrodka miejskiego regionu, znaną ze średniowiecznych dokumentów, wydawanych tu wcześniej polskich starodruków czy XIX-wiecznych wydawnictw leksykograficznych jako *Alt-Haide* (1883)⁷ W układzie tabelarycznym obejmowały one najistotniejsze, aktualne dane o studentach uczelni: nazwisko, imię, zapis na semestr zimowy lub letni danego roku kalendarzowego, miejsce stałego zamieszkania, kierunek studiów oraz adres zajmowanej stancji we Wrocławiu z uwzględnieniem ulicy i numeru domu, a czasami nawet piętra, oznaczanego cyframi rzymskimi. Dla lepszej orientacji w topografii miasta autorzy dotąd każdorazowo – w porządku alfabetycznym aktualnych polskich nazw topograficznych Wrocławia - podawali w nawiasie kwadratowym obecną nazwę ulicy, placu lub alei, przy których znajdowały się stancje studentów z przełomu XIX i XX wieku. Dawało to szansę zidentyfikowania budynków zajmowanych przez przyjezdnych studentów. Dokładny przegląd zawartych tam danych pozwala ze składow osobowych uczelni na określenie liczby 4 studentów pochodzących w oznaczonym w tytule okresie z dzisiejszej Polanicy-Zdroju. Autor kwalifikował ich nie tylko przez fakt urodzenia w Polanicy-Zdroju, ale potwierdzony okres zamieszkiwania w tym mieście przed podjęciem studiów we Wrocławiu. W

trakcie bardziej szczegółowych badań wyeliminowano 1 osobę jako nie spełniającą tych kryteriów – Karla Hoffmanna, który 30 VI 1920 r. obronił swoją pracę dokrorską. Okazało się bowiem że nie on był wcześniejszym studentem teologii katolickiej księdzem i studentem teologii katolickiej z Polanicy-Zdroju, a urodzonym w Brzegu 26 XII 1880 r. absolwentem Szkoły Ludowej w Złotych Górach (czes. Zlatých Horách, niem. Zuckmantel) na austriackim Śląsku i Gimnazjum w Nysie, który zadedykował dysertację swojej żonie⁸. Kłodzko nie miało szkół wyższych, lecz znajdowały się w niej szkoły podstawowe (elementarne dla ewangelików i katolików), gimnazjum oraz szkoły zawodowe. W większości kłodzkanie, jak i mieszkańcy innych miejscowości ziemi kłodzkiej (np. Barda, Bystrzyca Kłodzkiej, Doliny, Dolska, Domaszkowa lub Dzikowca (*Ebersdorf* lub *Ebersdorf bei Neurode*), Dusznik-Zdroju, Gorzuchowa, Goszyc, Jaskowej Górnej, Jugowa, Krzyżanowa, Łądko Zdroju, Lewina Kłodzkiego, Łęczyc, **Międzylesia**, Młotów, Mostowic, Nowej Rudy, Nowej Wsi Kłodzkiej, Ołdrzychowic Kłodzkich, Pisar, Pławnicy, Podzamku, Polanicy-Zdroju, Radkowa, Różanki, Słupca, Sokolca, Szczytnej, Tłumaczowa, Ustronia, Wilczy i Włodowic), posiadający aspiracje akademickie, ukończyli którąś z miejscowych szkół średnich w Kłodzku. Z racji tego, że na przełomie XIX i XX w. znacznie przeważali liczebnie ewangelicy, co dystansowało i wyznawców religii mojżeszowej. Przebieg studiów, a także dalsze losy tych absolwentów wymagały już bardziej rozległej kwerendy, nie tylko w śląskich publikacjach regionalnych, ale i w zasobie archiwalnym. Miało to ukazać rolę wrocławskiej uczelni w regionie z punktu widzenia tworzenia elit politycznych, ewangelickich i katolickich środowisk kościelnych, naukowych, oświatowych, administracyjnych, sędziowskich, lekarskich i kulturalnych oraz w umacnianiu więzi społecznych w regionie Dolnego Śląska. Poza tym wziąć należy pod uwagę dość szczególny okres przełomu wieków – XIX i XX, kiedy owi studenci wkraczali w dobę galopującego postępu technicznego, nowych technik badawczych i zgoła odmiennych podejść filozoficznych.

2. Sylwetki profesorów i wydziałów uczelni.

Wydział Medyczny we Wrocławiu tworzone w XIX w. Od początku swego istnienia miał pięć katedr: Anatomii, Fizjologii, Medycyny Wewnętrznej, Położnictwa i Chirurgii. Wśród profesorów ówczesnie działających na szczególne wyróżnienie zasługują: Ferdinand Julius Cohn (1828-1898) prof. zw.

botaniki i bakteriologii; Rudolph Peter Heidenhaim (1834-1897), prof. zw. fizjologii; Friedrich Teodor Frerichs (1819-1885), prof. zw. chorób wewnętrznych; Albrecht Theodor Middeldorpf (1824-1868), prof. zw. chirurgii; Jan Mikulicz-Radecki (1850-1905), prof. zw. chirurgii; Albert Neisser (1855-1916), prof. zw. chorób skórnych i wenerycznych; Adolph Wilhelm Otto (1786-1845), prof. zw. anatomii opisowej; Jan Ewangelista Purkynie (1787-1869), prof. zw. fizjologii; Carl Wernicke (1848-1904), prof. zw. neurologii i psychiatrii, a także Alois Alzheimer (1864-1915), prof. zw. neurologii i psychiatrii. Do Wrocławia z Getyngi przybył prof. Emil Ponfick (1844-1913), który objął kierownictwo Instytutu Anatomii Patologicznej i prosektorium, które należało do Szpitala Wszystkich Świętych, a za czasów sprawowania przez niego tej funkcji Instytut otrzymał nową siedzibę w kompleksie budynków Wydziału Medycznego. Promotor i recenzent wielu prac doktorskich, Paul Ehrlich, wynalazł pierwszy skuteczny środek chemiczny przeciw kile, tzw. salwarsan i stosował go w swojej klinice. Pracował nad tym ze wspomnianym Albertem Neisserem, który okazał się odkrywcą gonokoki rzeżączki w 1878 r. Bakterię tę nazwano na całym świecie *Neisseria gonorrhoeae*. Ten badacz zajmował się też gruźlicą skóry i jej leczeniem i ponadto zapoczątkował badania nad trądem. Za czasów Neissera wybudowano nową siedzibę dla Kliniki Dermatologii i Chorób Wenerycznych, a jej oficjalne otwarcie nastąpiło w sierpniu 1892 r.

Na Wydziale Teologii Katolickiej do najwybitniejszych wykładowców należeli: Hugo Laemmer, który wykładał dogmatykę i historię Kościoła; Max Sdralek wykładał historię ogólną Kościoła; prof. Probst zajmował się najstarszą historią chrześcijaństwa; honorowy prof. Josef Jungnitz specjalizował się w dziejach diecezji wrocławskiej, a historyk Franz Xaver Seppelt był badaczem historii Kościoła. Specjalnością Gustava Friedricha z Wydziału Teologii Ewangelickiej była teologia systematyczna, Franz Steinmeiner wykładał egzegezę nowotestamentalną, a powodzeniem cieszyły się wykłady Juliusa Köstlina na temat „Nowego Testamentu”.

Na Wydziale Prawa Karl August Unterholzner zajmował się prawem rzymskim; Georg Philipp Eduard Huschke był znawcą prawa rzymskiego; Ludwik Anton Gitzler – prawa rzymskiego i pruskiego; Theodor Mommsen zajmował się prawem rzymskim i historią Rzymu; Robert Wilhelm Göppert – prawem rzymskim i pruskim; Józef Zielonacki wykładał prawo cywilne łącznie z prawem rzymskim. Znakomitym naukowcem był Wilhelm Eberhard Eck, który zasłynął swoimi wykładami na temat niemieckiego kodeksu prawa cywilnego, zaś świetnym znawcą historii i systematyki niemieckiego prawa prywatnego był Johannes Ernst Otto Felix Ludwig Sophus Dahn, zajmujący się

najwcześniejszymi dziejami prawa germańskiego i niemieckiego. Studium Rolnicze powstało z inicjatywy czynników państwowych i usytuowane w strukturze Wydziału Filozoficznego, co było zaskoczeniem dla władz wydziału i prowadziło do konfliktów. Nominacje na profesorów otrzymali Weisie, Metzdorf i Friedländer. Największe zasługi w powołaniu nowych instytutów i kierowaniu Studium miał prof. Holdefleiss, który rozpoczął wykłady z rolnictwa, wprowadził ćwiczenia dla praktykantów i ćwiczenia seminaryjne. Dość późno powołano na Uniwersytecie Katedrę Ekonomii. Nominacje profesorskie otrzymali F. Benedict Weber i Friedrich von Rauer. Często zmieniała się kadra profesorska, co miało negatywny wpływ na rozwój wiedzy ekonomicznej i dydaktyki. Największe zasługi dla tej katedry miał Johann Louis Tellkampf, którego dotyczyły problematyki handlu, zagadnień bankowych i pieniężnych w teorii i praktyce. Wyróżniającym się filozofem w profesurze na tym Wydziale był utalentowany wykładowca Christlieb Julius Braniss, wybitny i wszechstronny umysł, wyładał historię filozofii i psychologię. Znamienne zwłaszcza dla 1. połowy XIX w. było wygłaszanie wykładów specjalistycznych przez tych uczonych, którzy mandat profesorski otrzymali w zakresie innych dyscyplin. Pod tym względem wyróżnili się Henryk Steffens - prof. fizyki oraz Nees von Esenbeck - botanik. Największym jednak autorytetem wśród botaników cieszył się Ferdinand Albin Pax (1858-1942), który do Wrocławia przybył w 1884 r. i został asystemtem w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Po uzyskaniu profesury w 1893 r. został jego dyrektorem. Funkcje swą pełnił do 1928 r., będąc jednocześnie autorem wielu prac z zakresu systematyki i geografii roślin oraz paleobotaniki.

3. Losy absolwentów.

Spośród absolwentów z Kłodzka wielu podjęło trud opracowania, po czym i obrony dysertacji doktorskich. Na ogół dochodziło do tego bezpośrednio po ukończeniu studiów i to niezależnie od podjętego kierunku. Należy jednocześnie pamiętać o tym, że w opisywanym okresie nie było obowiązku pisania i obrony prac magisterskich ani licencjackich, tak jak to jest obecnie, lecz dobrowolnie można było zdecydować się na obronę doktoratu. Polaniczanie wracali jak najszybciej w swoje strony rodzinne uzyskawszy status wyższego wykształcenia.

Filologia starożytna.

W latach 1907-1912 podjął te studia Józef Wagner. Zapotrzebowanie na absolwenta tego kierunku było wówczas duże z punktu widzenia istniejących na

ziemi kłodzkiej gimnazjów i liceów o silnym profilu klasycznym. Nauka języków antycznych, tj. greki i łaciny stanowiła podstawę dobrego wykształcenia, a potem zatrudnienia nie tylko w szkolnictwie, ale także w szeregu instytucji państwowych, szczególnie w sasownictwie i administracji. Ten międzyleki absolwent wrocławskiej uczelni nie podjął się pisanie i obrony pracy doktorskiej, chcąc zapewnić w miarę szybko podjąć pracę zarobkową.

Medycyna.

Studiujący we Wrocławiu w latach 1888-1890 międzylesianin Hieronim Pietsch nie zdecydował się na obronę pracy doktorskiej po zakończeniu studiów i szybko wrócił do rodzinnych stron w celu podjęcia pracy zawodowej. Znamienny pozostaje fakt, że lekarze, rozwijającego się wtedy dynamicznie, w związku z przedsięwzięciami komunikacyjnymi, tego nadgranicznego ośrodka miejskiego, pochodzili z różnych miejsc międzywojennych Niemiec, zachęcani – w dobie kryzysu – względnie dobrymi zarobkami w zawodzie lekarskim.

Teologia katolicka.

W tym samym roku 1889 immatrykulowano dwóch kandydatów o tym samym nazwisku. Byli nimi Józef i Franciszek Pietsch. Ich zamiarem był powrót do Międzylesia dla podjęcia służby duszpasterskiej w tym mieście.

Podobnie też immatrykulowany też w 1889 r. Karl Hoffmann zdecydował się na studiowanie teologii katolickiej tak jak większość kandydatów do stanu duchownego, którzy pochodzili z obszaru między Górami Stołowymi a Sowimi. Nie bez znaczenia pozostawał tu katolicki ośrodek pielgrzymkowy w Wambierzycach. Pozostawało to całkiem odmienne w skali ogółu kandydatów Śląskiego Królewskiego Uniwersytetu we Wrocławiu. W 1890 r. ukończył studia i wrócił do służby duszpasterskiej w Polanicy-Zdroju w kościele zbudowanym w 1650 r. przy dworze jezuickim⁹.

Zakończenie.

Istotnym czynnikiem, który zaczął sprzyjać podejmowaniu studiów akademickich we Wrocławiu przez młodzież zamieszkałą na ziemi kłodzkiej stało się otwarcie linii kolejowej do Barda w 1868 r., Międzylesia w 1875 r., Nowej Rudy w 1879 r. i Łądka Zdroju w 1897 r., a nieco później, bo w 1907 r., budowa dworca kolejowego Kłodzko-Miasto¹⁰, by podziałać nasilającemu się

ruchowi pasażerskiemu do stolicy Dolnego Śląska. Budowa odcinka z Kłodzka do Kudowy-Zdroju przez Polanicę w 1890 r.¹¹ zdecydowała o możliwości bezpośredniego dojazdu, również studentów, z Polanicy-Zdroju do Wrocławia.

Aneks: Lista 4 studentów z Międzylesia.

Poniższy wykaz słuchaczy uczelni uwzględnia kolejno: nazwisko (niekiedy, dla zachowania porządku alfabetycznego, z rozpisaniem przegłosów ö – oe), imię lub imiona (w używanych wariantach, np. przed nazwiskiem: Arthur = Artur, Carl = Karl, Clemens = Klemens, Conrad = Konrad, Joseph = Josef lub Walther = Walter), potwierdzony rok zapisu na któryś z semestrów, wybrany kierunek studiów, miejsce lub miejsca zajmowanej stacji z punktu widzenia obecnej topografii Wrocławia i polkiego porządku alfabetycznego (w nawiasie kwadratowym) oraz według ówczesnej topografii miasta - z podaniem numeru domu, a czasem też i kondygnacji w rzymskim zapisie cyfrowym (I, II, III itd.) względnie z zapisem o oficynie budynku mieszkalnego lub domu ogrodowym. Kondygnacje wysokiego parteru oznaczano jako hpt [*das hohe Parterre* lub *das Hochparterre*]. Wprowadzono urzędową nazwę topograficzną Am Ohlaufer w miejsce uproszczonej przez „Skład osobowy” (Ohlau-Ufer lub Ohlauufer)¹². Umieszczony przed nazwiskiem znak krzyża – wzorem przywoływanego periodyku uczelnianego – oznaczał w wykazach, że student zmarł w semestrze poprzedzającym wydanie kolejnego zamieszczonego rejestru.

Pietsch Franz, 1889-1892, teologia katolicka, [ul. gen. Józefa Bema] Gneisenastraße 16; [ul. Grodzka] Burgstraße 1; [ul. Świętokrzyska] Kreuzstraße 36; [ul. księcia Witolda] Werderstraße 5 c, 6.

Pietsch Hieronymus, 1888-1890, medycyna, teologia katolicka, [ul. Pomorska] Am Wäldchen 4; [ul. Michała Wrocławczyka] Paulstraße 3.

Pietsch Josef, 1889-1892, teologia katolicka, [ul. św. Mikołaja] Nikolaistraße 36; [ul. Pomorska] Am Wäldchen 4; [ul. Bolesława Prusa] Lehmdamm 23; [ul. księcia Witolda] Werderstraße 5 c, 6.

Wagner Josef, 1907-1912, filologia starożytna, [Dworzec Nadodrze] Odertor-Bahnhof; [ul. Sokolnicza] Jahnstraße 11 III, 15 I.

Autor:

Grzegorz Pisarski (ur. 1956), historyk, początkowo dziennikarz telewizyjny, a obecnie prasowy (SDRP 1669), regionalista i tłumacz-poliglota. Pełnił obowiązki kierownika Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, a obecnie jest wykładowcą języków nowożytnych „Collegium Humanitatis” w Świdnicy. Współautor wielotomowego „Słownika geografii turystycznej Sudetów”, a także autor prawie 500 innych publikacji, w tym na kartach „Ziemi Kłodzkiej” i „Zeszytów Muzeum Ziemi Kłodzkiej” od chwili ich powstania. Jednak po raz pierwszy publikuje na stronach „Informatora Gminy Międzylesie”.

¹ PB, 1885, s. 62. To zestawienie immatrykulantów z Prus wykazało, że na 1524 studentów aż 1213 pochodziło ze Śląska, 172 z Poznańskiego, 40 z Prus Zachodnich, 38 z Brandenburgii, 17 z Pomorza, 12 z Saksonii, 11 z Prus Wschodnich. 8 z Nadrenii, 5 z Hessen-Nassau, po 3 z Hanoweru i Westfalii i 2 ze Szlezewiku-Holsztyna.

² K. Oniszczyk-Awiżeń, Pedagodzy polskiego pochodzenia w gimnazjum kłodzkim (2 poł[owa] XIX i 1 poł[owa] XX w[iek]) w świetle „Rocznych Sprawozdań Szkolnych”, R. [10], z.5: 1994, s. 153-155. W omawianym okresie liczba uczniów gimnazjum kłodzkiego utrzymywała się na zbliżonym poziomie: w roku 1897 – 329 uczniów, w 1900 – 318, a w 1910 roku – 317 uczniów (ibid., przyp. 7, s. 156).

³ Heinzelmann, Geschichte der Evangelischen Kirche der Grafschaft Glatz von Pastor Heinzelmann in Glatz, Glatz 1917, s. 23-24.

⁴ B. Biliński, Kłodzko, Kłodzko 1947, s. 29; A. Broniewska, Zabytki Kłodzka. [Z serii:] Foldery wydane przez Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Wrocław 1975, s. 12-13; W. Strojny, Kłodzko, Warszawa 1967, il. 43-44; W. Walczak, Zwiedzamy ziemię kłodzką. [W:] Ziemia kłodzka, Kraków 1965, s. 18.

⁵ Die Stadt Glatz in Wort und Bild. Herausgegeben von der städtischen Verkehrskommission, [Glatz 1911], s. 21.

⁶ E. Kościak, Rozwój miasta od początku XIX w[iek] do 1945 r[oku]. [W:] Kłodzko, dzieje miasta. Praca zbiorowa pod redakcją Ryszarda Gładkiewicza, Kłodzko 1998, s. 117-118.

⁷ SGTS, 13, s. 182; S[ulimierski] F[ilip], Kłodzko, Kłodzko, niem. *Glatz, Glaz*, m[iasto] pow[iatowe] na Szląsku średni i silna warowania górskie nad Nissą, o 92 kil[ometry] od Wrocławia [...]. [W:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich Pod Redakcją **Filipa Sulimierskiego**, redaktora **Wędrowca**, magistra nauk fizyczno-matematycznych b[ylej] Szkoły Głównej Warszawskiej. **Bronisława Chlebowskiego**, magistra nauk filologiczno-historycznych b[ylej] Szkoły Głównej Warszawskiej. **Władysława Walewskiego**, obywatela ziemskiego, kandydata nauk dyplomatycznych Uniwersytetu Dorpackiego. Skład Główny i administracja Juliusza Walewskiego D-ra Praw, Długa 47, t. 4: Kęs – Kutno, w[ie]ś i dobra na Wołyniu, Warszawa 1883, s. 118, 172, 579; t. 2: Derenek – Gżack, Warszawa 1881, s. 579.

⁸ K. Hoffmann, Das Zweckproblem von Theophrasts Charakteren, Breslau [1920] s. [1].

⁹ Ożóg, op. cit., szp. 1078.

¹⁰ T. Broniewski, Kłodzko. [Z serii:] Śląsk w zabytkach sztuki, pod redakcją Tadeusza Broniewskiego i Mieczysława Złata, Wrocław 1963, s. 28; Strojny, op. cit., s. 3 i il. 35.

¹¹ W. Brygier, Góry Stołowe. Przewodnik, Pruszków 2012, s. 179; M. J. Rumiński, Góry Stołowe. Przewodnik. [Dod. okł.:] Broumovské stěny, Warszawa 2005, s. 67.

¹² Kruszewski, op. cit., s. 21.